

R(everendo) P(adre) Car(issi)mo [Panvinio].¹

Per non saper dove state di fermo, et per esser andato io in viaggio² ho
traslaciato il scrivervi; hora mando questa al Padre Ott(avi)o perche vi la mandi
insieme con certa annotatione di anni et Re di Sicilia citra et ultra cavata di molti
5
strumenti del n(ost)ro vescovato, che forse non vi dispiacera confirmandovi
nelle cose gia sapute, et forse con qualche guadagno come io desidero. Sopra
tutto ce quel instr(u)m(ent)o con certi consulati overo Proconsulati Longobardi o
Gotti, di quali desidero saper si havete altro scontro, et quello che credette, idest
di qual anno è questa scrittura. Alla vista passa di seicento anni, o li manca
10
puoco. Mando anchora una inscriptione, dove è mentione di tre consuli avo, padre
et nepote³. Trovansi molte altre in questa mia diocesi le quali sono state stampate
scorrettamente io le faro corriger perche le possiate goder anchor voi. Hebbi li
libri vostri per le mani del S(ignor) Vargas, et feci distribuir la maggior parte, li
altri per l(ette)re⁴. Le ult(im)e vostre sono di XXVI di ottobre, et mi promettete
15
avisar di tanti belli libri antiqui trovati in una libreria privata; mi pare mille anni a
veder l'indice⁵. In un altra mi mandate una inscriptione di Verona, dove sono certe
rotture

EM IN PORTICV QVAE
VCIT AT LVDVM PVBLICVM
20
OLVMN.III.CVM SVPERFICIE

Io credo che dica PARTEM piu presto che FACIEM, ne AEDEM et penso che
voglia dire partem Columnarum quattuor i(d est) spatium illud pure pensatici
meglio. Desidero che vi fatte honor nelle cose di Verona patria vostra⁶. Non ho
trovato bolle antique in Allife, ma delli contratti ho cavato quello che vedette fin
25
al 1300; cavaro quelli dopo se li volete anchora. State sano, et pensate che vi
desidero veder in ogni buon stato. Da Pedem(on)te di Allife alli XXVI di Xbre.
1559

Tutto di V(ostra)S(ignoria)
A.A. v(escov)o d'Allife

---

18 EM - SVPERFICIE: *versuum ordo retentus non est ab Andr.* 24 in Allife: di Allife *Andr.*

COMENTARI.

1. Agustín, quan data aquesta carta, segueix el calendari eclesiàstic que inaugurava l'any el dia de Nadal; és per això que posa 1559 quan, en realitat, el contingut s'ha de referir per força a l'any 1558.

2. Agustín havia marxat de Roma cap a Allife el dia 28-9-59 però només per anar a visitar la diòcesi. El mes de novembre s'havia de reincorporar a la Rota. Orazio Orsini¹ escrivia a Panvinio l'1 d'octubre del 58: "*Monsig(no)r Antonio Augustino parti per il suo vescovato alli 28 del passato, con tanto mio dispiacere, quanto merita l'privarsi di una conversatione cosi vir<tu>osa, et f<r>uttuosa, come quella de S(ua) S(ignoria), dalla quale ogni giorno i<m>parava cose infinite, et belle, ho gli ragionato infinite volte de i vostri libri, et in mia presenza gli lodo infinitamente a M. Ottavio Maggio coadiutore del sig(no)r ambasciatore di Venetia...*"²

El 8 d'octubre Carlo Gualteruzzi s'expressava en termes semblants en una carta dirigida a Panvinio: "*Il nostro Mon(signo)r Ag(osti)ni andò visitar la sua chiesa con ordine di ritornare alla Ruota pertutto Novembre. Ma non so che ne sperare, stando il mondo come sta...*"³

El 12 de novembre Pantaghatò comunica a Panvinio que Agustín celebrarà l'endemà la seva primera missa a Allife: "*Mons(ignor) d'Allife domani canterà la prima messa nel Vescovato con un solenne convito*"⁴

Després probablement devia tornar a Roma i hi devia romandre fins la primera setmana de desembre.⁵ Mentrestant Panvinio havia abandonat Venècia a finals de setembre, un cop acabada la impressió dels fastos i comentaris, i després d'una estada de dos mesos a Verona⁶, havia arribat a Parma, tal com consta a la carta que Pantaghatò li adreça el

---

¹ Orazio Orsini és un dels personatges del cercle d'Agustín, probablement cosí germà de Fulvio Orsini i cavaller de Sant Esteve el 1562. Es conserven cartes de la seva relació epistolar amb Panvinio al ms. Ambr. D 501 ff. 256-268.

² Ambr. D-501 f. 261.

³ Ibid. f. 230.

⁴ Ibid. f. 60.

⁵ V. nota 10.

⁶ Carta de Sigonio a Panvinio del 3-10-58: "*Il padre Ottavio, et mons(ign)or Agostino mandarono lettere, le quali io credendo alle vostre parole, cio e che gia doveste essere in Parma mandai...a Parma il p(rim)o di questo. Hora intendo per una vostra ...che sete in Verona, et vi sete per stare si che ho fatto errore, et voi ne siete cagione, che non fate quello che dite.*" (Ambr. D-501 f. 163). Les cartes de Sigonio a Panvinio del manuscrit ambrosià estan publicades al volum VI de les *Opera omnia Caroli Sigonii*, edició a cura de Filippo Argelati. Milano 1732-37.

10 de desembre: "P(adre) R(everendo) e caro. M(esser) Ascanio di Nepi mi ha mandata la vostra di XXVI del passato del arrivo vostro la sera inanzi, piu tardi che non prediceste, e de la ricevuta de le mie due"

En una carta del 23 de desembre, Pantaghatto donava per assentat que Agustín trigaria temps a tornar a Roma: "Mons(ignor) d'Allife fa hora la visita nel Vescovato o Diocesi sua, e perche ha seco molti libri, non spero il suo presto ritorno, e perche ne le sue lettere non me ne tocca nulla"⁷.

Durant tot aquest període la relació epistolar entre Panvinio i Agustín fou minsa. De fet, l'última carta rebuda de Panvinio era del 26 d'octubre i el bisbe la responia a 26 de desembre, excusant la seva demora només encetar-la, tot dient que desconeixia el seu lloc exacte de residència.

Ottavio Pantaghatto fou el canal habitual en la transmissió de notícies i de cartes entre el bisbe i el monjo agustí durant aquest temps i els mesos successius.

Precisament la carta que ens ocupa fou tramesa a Pantaghatto, tal com diu el mateix Agustín, i ell l'envià a Panvinio el dia 7 de gener del 59.

3. Les dades sobre els reis de Sicília i la inscripció, les hi envia Pantaghatto en la mateixa carta del 7 de gener del 59: "Mons(ignor) oltre la lettera sua mi impone che io vi manda anchora certe date di instrumenti a cio le interpretiate se possete; saranno incluse in questa. Et una inscrizione male stampata vista netta da lui ad Allife, la qual è questa

ACILIAE. M'. F
MANLIOLAE. C. F
M'. ACILI. GLABRIONIS
SEN. COS. PRONEPTI
M'. ACILI. GLABRIONIS
COS. II. NEPTI
M'. ACILI. FAVSTINI
COS. FILIAE
ORDO DECVRION   "⁹

Correspon a la inscripció CIL IX, 2333. Dos mesos després, Panvinio rebé les inscripcions d'Alife impreses amb tampó -i corregides pel propi Agustín- entre les quals figurava altre cop aquesta. El frare la va retallar i la incorporà al seu corpus

---

⁷ Ambr. D-501 fol. 61.

⁸ Ibid. fol. 64.

⁹ Ibid. fol. 67.

(Vat. Lat. 6035 f.60).

4. Segons diverses notícies disperses en les cartes de Pantaghato a Panvinio¹⁰, aquest havia lliurat a Francisco de Vargas, aleshores ambaixador a Venècia i anomenat recentment ambaixador davant la Santa Seu, uns quants exemplars dels seus fastos perquè en la seva anada a Roma els lliurés a Agustín i aquest els donés a uns quants amics comuns, entre els quals hi havia Maffei, Egio i Faerno.

Agustín rebé els exemplars el dia abans de la seva sortida de Roma, per la qual cosa no en pogué fer el repartiment.¹¹ Davant la insistència de Maffei i Egio per obtenir l'obra de Panvinio, Pantaghato es preocupà d'esbrinar on havien anat a raure els llibres, fins que el 7 de gener del 59, després de diverses indagacions, escrivia a l'agustí: "*Mons(ignor) di Allife ha scritto a suoi di casa che mi diano e Fasti per M(esser) Achille e M(esser) Benedetto, li quali subito correranno...non travagliate piu del Maffei, ne del Egio, che domani o l'altro saranno contenti, e voi giustificato... Il Faerno hebbe e vostri Fasti da Mons(ignor)*"

5. La biblioteca de Nicolò Ormaneto, que fou bisbe de Pàdua del 1570 al 1577, l'índex dels llibres de la qual Panvinio li envià a mitjan març.¹²

6. La carta a la qual fa referència és anterior a la del 28 d'octubre i devia ser la resposta de Panvinio a la carta del 24 de setembre que li havia enviat Agustín a Venècia, quan ell ja n'havia marxat.

És evident que la inscripció fou copiada per Panvinio durant la seva estada a Verona i que arribà a mans del bisbe per mitjà de C. Sigonio, que li trasmeté amb posterioritat al

---

¹⁰ Carta del 2-12-58 de Pantaghato a Panvinio: "*Mons(ignor) Achille Maffei, e M(esser) Benedetto Hegio si struggan di desiderio di veder e vostro Fasti con commentarii, et appendici, ne è possibil a rinvenirli. Ho fatto cercar ne le casse del S(ignor) Vargas e non ci sono, e S(ua) S(ignoria) dice che no gli furon dati*". (Ambr. D-501 f. 62).

Carta del 10-12-58 de Pantaghato a Panvinio: "*Hoggi ho scritto ad Allife il tenore che mi scrivete de li Fasti dati in Venetia al S(ignor) Vargas perche in Roma li rendesse a S(ua) S(ignoria), come a me furon dati e miei, perche Quella poi gli desse a Mons(ignor) Achille Maffei, et a M(esser) Benedetto Hegio*". (Ambr. D-501 f. 61).

Carta del 23-12-58 de Pantaghato a Panvinio: "*lo ho scritto a Mons(ignor) di Allife che scriva a suoi, se son in casa e vostri duo Fasti che mi gli diano a cio io li renda al Maffei, et al Egio*". (Ambr. D-501 f. 63v).

Carta del 28-1-59 de Pantaghato a Panvinio: "*lo vi scrissi in quella che a li XIV andò in Venetia, che se ne truovarno in casa di Mons(ignor) d'Allife duoi volumi intieri, de quali l'uno mandai alhor alhora a Mons(ignor) Achille Maffei, e l'altro alhor alhora venne a torre M(esser) Benedetto Egio a li XI di questo*". (Ambr. D-501 f. 69v).

¹¹ V. la propera carta d'Agustín a Panvinio (6-1-59): "*l'ultimo di che parti di Roma...*".

¹² Carta d'Agustín a Panvinio del 20-3-59: "*...lo indice delli libri buoni del Ormaneto ho a caro*". V. també carta a Panvinio del 6-2-59 (p. 319).

15 d'octubre encara que la carta devia portar una data anterior.¹³ La inscripció és la del CIL V, 3408.

NIS F. PO b	a tergo:
LVCIL.IVSTINVS	ΩPA
EQVO.PVBΛICO	KAI
HONORIB.OMNIB	TYXH
MVNICIP.FVNCTVS	
[ID]EM.IN.PORTICV.QVAE	
[D]VCIT.AT.LVDVM.PVBLIC	
[C]OLVMN.III.CVM.SVPERFIC	
[E]T STRATVRA PICTVRA	
[V]OLENTE POPVLO DEDIT	

Panvinio havia acabat el 1559 els *Antiquitatum Veronensium libros VIII*, però no els va editar. En aquesta obra (p.96) figura la inscripció amb la lectura d'Agustín PARTEM...COLVMN(ARVM),

---

¹³ Carta de Sigonio a Panvinio del 15-10-58: "Non so come preveder alla lettera mandata al mons(ign)or Agostino, ma non credo che possa andar à male; percio che mi scrisse che in sua absentia mandassi lettere a Roma come prima, che gli sarebbeno mandate da suoi". (Ambr. D-501 f. 166).

Mag(nifi)co S(ign)or mio [Orsini].

Ho letto la vostra scritta nella vigilia di natale, et per lettere del Faerno sapeva la vostra diligenza et cura del far trascriver le annotationi, ma dubitava che la infirmita del n(ost)ro gentiliss(im)o S(ign)or Horatio, et la assentia v(ost)ra vi occupassero a non ci poter attendere: hora mi vedo obligato a tutti duoi; et insieme al galanthuomo del Faerno se queste feste vi ha dato da pranso, come promete, et poi anzi p(rima)a havete conferito le annotationi. Dico prima perche dubito, che non vi tratando bene, overo tratando vi troppo bene o con la colera del tenue apparato, o con la varietà di vini et vivande le parolle mie habbiano patito; tanto piu essendo quella la hora del dormire del hospite. Quanto alla l(ette)ra che facesti al Sigonio, acconsigliandovi col padre, mi piace; pure essendo come è la sua l(ette)ra tanto fresca, et la mia dove si scusava col andar in Padova, vecchia, crederò che ci attenderà, et li potrete mandar le annotationi securamente, et pregarli de la presteza et diligenza, et ricordarli della tavola¹. Ho gran piacer delle cose antique trovate tanto in medaglie, quanto in inscrizioni, et tanto piu volentieri farò il mio ritorno quanto piu presto potro, et porterò qualche cosetta, che non vi dispiacera. In Napoli vidi medaglie assai d'argento, et hebbi qualcuna di quelle che non havea costi, verbi gra(tia) un C. Numonio Vaala², un Papiro Celso con la lupa o cagna et aquila³. Un M. Plaetorio con una meza figura in faccia con certe lettere che non le leggo⁴, ma credo habbia una M(esser) Gentile, et cercate di vederla di nuovo, et dirmi che dicano: questa medaglia è trista, il Vaala boniss(im)a. Ho due muse⁵ che l'una penso non haverla in Roma. Un M. Ant(oni)o Cohort. Praetoriarum⁶; un M. Servilio et C. Cassio con un cancaro⁷, ma questa ha l'anima. Un'altra senza nome con un globo circondato di quatro corone, et del altro canto Junone con le corna⁸. Ho anchora molte altre delle vechie da baratar et donar. Delle greche di argento un ΘΟΥΡΙΩΝ di cinco dragme⁹, et uno di Napoli et un KYAL¹⁰; un MEKAION dove sono due ocree¹¹. Di bronzo un Rodion grande et una Messallina con un Liceo¹², et una medaglia grande et grossa come li Jani librali, dove del un canto è una testudine

---

27 KYAL: lambda pro L, post deleta Vat. Lat. 29 Jani: Tani Op.

animale, de l'altro una ruota di carro, senza lettere. Credo che Polluce dica di non so che populo di Grecia che faceva la testudine nelle monete¹³. Vedetelo, et avisatemi, che non ho libri qua. Alcune medaglie triste di Imperatori mi sono capitate nelle mani et capitano ogni di. Hebbi una doro l'altro di del Imp.

5 Anastasio piccola¹⁴. Di Bronzo un Rogerius Dux¹⁵, un Constantino et Zoe Greca et Latina, et cosi altre varie¹⁶.

Di inscrizioni di Alife ho un libretto mal stampato; attendo a corregerlo et locupletarlo¹⁷. In Napoli vidi qualcuna buona, et portaro meco qualche cosa, perche se vele mando hora, non desiderarete piu il mio ritorno. Ritenetemi in gratia di Mons(ign)or Ill(ustrissi)mo vostro, et di Mons(ign)or di Massa, di M(esser) Gentile, et di M(esser) Horatio al quale non so se potro risponder con queste. Son tutto suo et vostro. In Pedemonte la vigilia dell'epifania del LIX.

Di v(ostra) s(ignoria) come
Fr(atel)lo A. A. v(escov)o di Allife

15 Dite al S(ign)or Faerno che sene piglie il suo Varrone il quale si trova nel mio armario grande appresso la fenestra dove dormo, in una delle due scatole grande che si tirano fuora, dove havea gia il peso overo le bilancie, et molte scritture¹⁸.

---

1 Polluce: Pelluce *Op.*

COMENTARI

1. A finals de setembre del 58, Agustín havia enviat a Sigonio el manuscrit que havia preparat de l'obra de Fest, encarregant-n'hi la supervisió de l'edició, fins a tal punt que Pantagatho afirmava que *"se egli non puo badare a la stampa del Festo da principio insin al fino, non dia la impresa a substituto niuno, senza saputa di Mons(ignor)"*.¹

Sigonio, en rebre el manuscrit, s'entusiasmà però comunicà a Agustín la impossibilitat d'encarregar-se de la seva edició perquè tenia la intenció de marxar a Pàdua, cridat per la universitat. Aquesta carta no ens ha arribat, però en canvi en tenim una de Sigonio a Panvinio del 3-10-58 en què s'expressa en termes semblants: *"Mons(ign)or Agostini mi mando il Festo, il quale e un thesoro... Sara lungo libro, et io havea dato ordine di cominciarlo hoggi, ma poi mi sono intratenuto, veggendo che non e cosa da fornir in tre mesi et piu, ne conosco se non tre persone atte ad esserne correttori, Voi, il Manutio, et me. Ne io se andero, come spero a Padoa, posso farlo, ond'io mi dispeto. Il Manutio si diffeda per la difficulta de fragmenti... se non andero, il che sapro fra un mese lasciate poi la cura à io. Così ho risposto a mons(ign)or"*².

A finals d'octubre, però, atès que no li fou atorgada la plaça de lector, comunicava a Panvinio *"subito mi voglio mettere a scrivere... voglio anchora raccogliere tutti i fragmenti delle opere di Cicerone, che non si trovano... et forse stampo un Valerio Mass(im)o, et prima di tutti il Festo..."*³

Malgrat tot, el començament de l'edició es retardà fins a principis de gener *"per la tardita de S(igno)ri Loredani"*⁴, davant l'exasperació de Sigonio que escrivia a Panvinio *"circa il Festo non si e anchora cominciat p(er) la milensaggine de Loredani in compar la carta. Se dopo le feste non la finiscono, ve lo manderò"*.⁵

Agustín no havia pogut acabar les notes per trametre-les el setembre juntament amb el text, puix que, atenent-nos als mots d'aquesta carta, Orazio Orsini⁶ amb la supervisió

---

¹ Carta de Pantagatho a Panvinio del 23-12-58 (Ambr. D-501 f. 64)

² Ambr. D-501 f. 163.

³ Carta a Panvinio del 28-10-58 (Ambr. D-501 f. 167)

⁴ Carta a Panvinio del 26-11-58 (Ambr. D-501 f. 168)

⁵ Carta a Panvinio del 24-12-58 (Ambr. D-501 f. 171)

⁶ A la carta del 12-12-58 ell mateix al·ludeix a la malaltia a què es refereix Agustín en aquesta: *"Hebbi tre lettere di V. R. due in letto, et una essendone fuori..."* (Ambr. D-501 f. 266).

de Fulvio s'ocupava d'acabar de transcriure-les per tal d'enviar-les a Venècia' . Malgrat que fins a aquesta carta no apareix la figura de Fulvio Orsini lligada a l'edició de Fest, hom diria que Agustín li va encomanar la responsabilitat de seguir de prop les passes de Sigonio, un cop ell s'hagué d'incorporar al seu bisbat.

2.Cr. 514/2. Denari

ANVERS: Cara masculina a la d.; davant, C. NVMONIVS; darrere, VAALA

REVERS: Soldat a l'e. que ataca una muralla defensada per dos soldats més; a l'exerg, VAALA.

3.Cr. 472/1. Denari

ANVERS: Cap de Juno Sospita a la d.

REVERS: Una lloba a la d. posant llenya al foc; a la d., un àguila ventant les flames; a l'exerg, L. PAPIVS; a sobre, CELSVS. III. VIR.

Aquesta moneda està anotada al ms. Esc. L-I-15 f. 89 juntament amb el denari 472/2⁸

4.Cr. 405/2. Denari

La descripció d'aquesta moneda és al comentari de la carta del 17-2-59.

Al ms. Esc. L-I-15 f. 89 hi ha anotada la 405/1(a,b) del mateix monetal⁹ .

5.Cr. 410/2a. Denari

Descrita al comentari de la carta del 24-1-59¹⁰ .

Cr. 410/9 (a,b,c). Denari

Descrita al comentari de la carta del 24-1-59.

6.Cr. 544/8. Denari

ANVERS: Vaixell a la d. amb un ceptre lligat amb cintes a la proa; a sobre, ANT. AVG; a sota, III. VIR. R. P. C.

REVERS: Àguila entre dos estandarts; al voltant, CHORTIVM. PRAETORIARVM.

Anotada al ms. Esc. L-I-15 f. 89 juntament amb altres de la mateixa sèrie (544/9, 11 i

---

⁷ Sigonio ja esperava aquestes notes el mes d'octubre, tal com llegim en una carta a Parvinio del 9-10-58: "*Aspetto di di in di che le annotationi mi siano mandate del Signor Horatio Orsino, il quale le copia percioche Mons(ignor) gia son quindici di parti di Roma per andare al suo Vescovato*" (Ambr. D-501 f. 164)

⁸ V. p. 239.

⁹ V. p. 238.

¹⁰ V. p. 303.

12)¹¹ .

7.Cr.505/3. Denari suberat

Descrita al comentari de la carta del 24-1-59.

8.Cr. 426/4b. Denari

ANVERS: Cap d'Hèrcules a la d. cobert amb la pell de lleó; a l'e., S. C.

REVERS: Globus envoltat de tres corones petites i una de més ampla; a sota a l'e.,
aplustre; a sota a la d., una espiga.

Per la descripció del revers, aquesta és l'única moneda a què es pot referir Agustín. La confusió del cap d'Hèrcules pel de Juno amb banyes és lògica. El rostre té uns trets indefinits i es pot assimilar fàcilment a una figura femenina. A més a més, la moneda de Papius Celsus (472/1) de què parla en aquesta mateixa carta registra un cap de Juno cobert amb una pell de cabra (d'aquí que en el manuscrit Esc. L-1-15 anoti "*Juno cornuta*"). Si hom no s'adona que en aquest cas es tracta de la pell d'un lleó, la seva col.locació recorda molt d'aprop la de la pell de cabra de l'efígie de Juno Sospita de la moneda anterior i, per tant, la confusió d'Agustín és del tot explicable.

9.Moneda de Thurii amb el cap d'Atena a l'anvers i un toro al revers amb la llegenda

ΘΟΥΡΙΩΝ.

10.És una moneda de la **seca de Caulonia**, la sèrie més antiga de la qual pot presentar una llegenda retrògrada ΚΑΥΛ. L'error de lectura d'Agustín rau en confondre la Α per una Λ i llegir-ho des de l'exterior, per la qual cosa el ΚΑΥΛ retrògrade esdevé ΚΥΑΛ. Tal com hem recollit a l'aparat crític, Agustín també dubta a l'hora de transcriure la lambda, malgrat que al final es decideix per anotar-hi una L, empès per escassa longitud d'un dels traços.¹²

11.És una moneda d'Himera que podria ser similar a la **BMCSHimera 45**.

ANVERS: Cap d'home amb barba a l'e. amb l'orella punxaguda i un casc atenès amb
crinera.

REVERS: I ME A ION i un parell de gamberes.

Sens dubte que la moneda d'Agustín devia registrar tota la llegenda ΙΜΕΡΑΙΩΝ

---

¹¹V. p. 237.

¹² Ens ha ajudat molt a la seva identificació l'observació de la moneda Babelon I, 2180 Pl. LXXI, 1 en què el traç intern de la Α s'ajunta pràcticament amb el traç extern, tot donant la impressió d'una Υ.

completa. En alguns encunys la R està representada amb caràcters llatins angulosos, cosa que explica perfectament la confusió K per R si tenim en compte que el traç superior podia estar desgastat. Quant a l'oblit de la I es podria atribuir a la mateixa causa.¹³

12. Agustín es refereix a dues monedes: una de Rodes i una de l'emperadriu Messalina. Pel que fa a la primera no tenim suficients dades per descriure-la amb més precisió. Quant a la de Messalina, l'única moneda que hem trobat que pugui tenir relació amb la que Agustín ens descriu aquí és una amb

ANVERS: ME CAAINHC. Messal.lina dreta a l'e. amb un pelum i un quitó; té la mà d. estesa i aguanta un bust a la d.; a la mà e. té unes espigues.

REVERS: KTH CIC; un personatge amb cap de gos dret a la d. amb els braços alçats.¹⁴

13. Cr. 24/7. Sextans

ANVERS: Tortuga.

REVERS: Roda de sis eixos; porta una marca de valor oo distribuïda entre quatre eixos.

Agustín compara la tipologia d'aquesta moneda amb la dels *asses librarii* que a l'anvers duïen el rostre de Janus¹⁵ i recorda una citació de Juli Pòl.lux de Naucratis al seu *onomasticon* sobre les monedes que els del Peloponnès anomenen "tortuga". Aquest és el fragment 9, 74, que Orsini li enviarà a la carta de resposta: "καὶ μὴν τὸ Πελοποννησίων νόμισμα χελώνην τινὲς ἠξίουσαν καλεῖν ἀπὸ τοῦ τυπώματος." D'aquesta obra hi ha diferents edicions anteriors al 1559: una aldina grega del 1502, una grega de Basilea del 1536 i una traducció al llatí "Rodolpho Gualthero Tigurino interprete" editada a Basilea el 1541 "apud Robertum Winter".

14. Tant pot ésser una moneda d'or d'Anastasi I (491-518) com d'Anastasi II (713-715).

15. És segurament una moneda encunyada per Roger II, rei de Sicília (1130-1154).

¹³ Al SNG Ashmolean. Sicily 1769-1770 hi són descrites dues monedes similars amb la llegenda sencera. Per als trets de la P podeu consultar també Babelon I, 1567.

¹⁴ DATTARI. *Monete imperiale greche*, Bologna (stampa anastatica Cairo 1901). n° 6506.

¹⁵ V. carta 24-1-59 on hi ha la resposta a la qüestió plantejada per Agustín sobre quin poble de Grècia utilitza la tortuga a les seves monedes. V. TONDO, L. "Dall'epistolario di Antonio Agostini", p. 228 en què continua trasnamentent la mala lectura "*tani libri*" de les Op. om.

Sambon 896.

ANVERS: Bust de Crist de cara amb una aurèola amb creu; aguanta els evangelis amb la mà e. +IC.XC.RG. - IN. AETRN

REVERS: El rei Roger II i el seu fill Roger, duc d'Apulia, agafats a una creu llarga que té dos travessers a dalt i tres a baix. El rei porta una corona, va vestit com un emperador bizantí i sosté un globus amb una creu amb la mà e. El duc duu un vestit militar i aguanta una espasa amb la mà d. RDX AP - AN R X - R RX SLS

16. Morrison 37/Cp/Ae/01 i ss.

ANVERS: A l'e. Constantí VII amb l'*stemma* i, a la d., Zoe amb una corona de dues puntes; ambdós de mig cos i de cara, sostenint la mateixa creu patriarcal amb llur mà dreta. Constantí porta el *loros* i Zoe una clàmide.
+CONST ANTI CEI OHB`

REVERS: +CONS/TANT INO/CEIOHBA/SILISRO/MEON

La precisió "*Greca et Latina*" obeeix al fet que la llegenda barreja llengua i caràcters grecs amb caràcters llatins.¹⁶

17. Aquest *libretto male stampato* és segurament el quadernet d'inscripcions d'Allife imprès amb tampó, a què es refereix en la propera carta i que va enviar corregit a Panvinio, el qual inclogué les inscripcions en els seus reculls Vat. Lat. 6035 i 6036. Les de Nàpols també figuren als manuscrits esmentats.

18. ¿Exemplar manuscrit de Varró posseït per Faerno, que Agustín hauria utilitzat per a la seva edició de 1554

---

¹⁶ Agustín ja posseïa una moneda similar a Roma, que li havia pervingut el mes d'abril del 1557 (v. p. 133).

R(everendo) P(adre) Car(issi)mo [Panvinio].¹

Perche mi avanza tempo per poter scrivervi due parolle in risposta di una longha vostra del p(rimo) di decembre fatta in Parma, diro prima delle cose di conclavi non saper cosa alcuna, ma penso che Mons(ign)or di Telesia habbia il tutto, et qualche cosa M(esser) Thomas del Giglio, M(esser) Carlo di Fano, et M(esser) Gabriel Selvago, et ho inteso che il vostro Car(din)ale ne havea parecchi. Di inscrittioni vi potro servire con parecchi di Napoli et Alife delle quali sono alcune stampate per se, altre si stampanno ad instantia di un certo M(esser) Fran(ces)co di Pedemonte che sta col Conte di Consa.² Ho trovato intiera quella del Flamine Virbiale in Napoli in casa d'un M(esser) Hadriano che ha una gran quantita di vere et di finte, et di medaglie assai.³ L'ultimo di che parti di Roma hebbi li vostri libri dal S(ignor) Vargas, et feci dar alcuni, altri si sono consignati al p(adre) Ott(avi)o da dar a chi volete. Non credo che sia uno per Mons(ign)or di Telesia.⁴ Al padre mandai le cose trovate in contratti da 500 anni in qua, benche ho lasciato molti dal 1300 in giu. Ho bisogno di saper li Principi di Capua specialmente d'un Landolfo che fu al tempo di Tancredo Normando dal 1050 vel circa, perche credo fussi allhora fatto un instr(u)m(ent)o, il piu antiquo che io ho. Fa mentione di costui Blondo de Italia illustrata nel principio del Abruzo, et forse colui fu chiamato Consule overo Proconsule.⁵

20 Alcune altre inscrittioni vi mandara il padre ⁶. Ho anchora trovate alcune medaglie, ma cose vulgari, et puoche rare. In Napoli ce sono assai, et buone. Bolle non ho visto tropo antique, ne con sottoscrittioni di Car(dina)li. Non vi consiglio a lasciar le cose certe per le incerte, ne li amici et sig(no)ri vechi per li nuovi, ma a cosa fatta attaccatevi, se trovate dove. Non accadeva domandar il parere al Card(inale) Alexandrino; ma far quello che fatte adesso, vi mettete a periculo di perder, et non di guadagno, a giudicio mio. Dormite pur in chostro, et andate a tavola del Ill(ustrissi)mo senza scrupulo⁷. Non posso scriver piu, et pur vi scrissi un altra pochi giorni sono. Basiate per me la mano al Card(in)al et la guancia al s(ignor) H. Caro. Qualche di ce vederemo tutti fuor di questi purgatorii. State sano. Da Piedemonte d'Allife il di delli Re del LIX.

30

Tutto di v(ostra) s(ignoria) A.A. v(escov)o d'Allife.

COMENTARI

1. Aquesta carta arriba a mans de Panvinio a través de Pantagatho, que li envia juntament amb la seva del 14 de gener.
2. Panvinio reclamava inscripcions de tots els seus amics perquè, si abans no, des de finals del 1558 tenia la intenció de publicar el seu llibre d'inscripcions antigues de Roma, d'Hispania i d'Itàlia, tal com havia escrit en els seus *Fastos* p.401¹. En aquest sentit, Agustín li comunica que en té a la seva disposició dos reculls d'Allife: un que ja està imprès i que li enviarà en una carta posterior², i el recull que té intenció de publicar Francesco di Pedemonte. Aquest últim mai no veié la llum; tanmateix, s'ha conservat entre els papers de Piero Vettori al ms. Monacensis 743.
3. A la carta del 14 d'agost del 58, Agustín havia enviat a Panvinio aquesta inscripció (CIL X, 1493) fragmentària. A casa de l'antiquari napolità Hadriano Gulielmo Spadafora va veure la inscripció refeta, la va copiar i la va enviar un altre cop a Panvinio, el qual la incorporà al seu recull ms. Vat. Lat. 6035 f. 47v³.
4. Els dos últims exemplars dels *fastos* de Panvinio en poder d'Agustín havien anat a raure a mans de Maffei i Egio per mitjà de Pantagatho, de manera que A. Massarelli, bisbe de Telesia, es quedà sense⁴.
5. Panvinio va respondre aquesta qüestió el mes de març, tal com es pot inferir del text d'una carta del 20-3-59 d'Agustín: "*La cosa delli principi di Capua -non son piu*

---

¹ DE ROSSI. "Delle syllogi..." pp. 222-223. En una carta del 10-12-58 Pantagatho ja s'interessava pel projecte: "*Le inscrizioni che apparecchiate questo verno son elleno le medesime che le stampate? ma piu corrette: ovvero molte piu? o alquanto meno? ovvero tutte diverse da quelle?*" (Ambr. D-501 f. 61). En una carta de l'11 de març del 59 Orazio Orsini li comunicava "*Ho fatto diligenza per haver gli dell'inscrizioni et me ne sono promesse da molti, ma io sono divenuto tale, che non credo a nessuno*" (Ambr. D-501 f.267). De fet, Orazio Orsini és un dels que li enviarà més epígrafs, d'acord amb les cartes conservades al ms. Ambr. D 501 (ff. 256-267).

² Carta del 6-2-59.

³ V. p. 333.

⁴ Carta del 14-1-59 de Pantagatho a Panvinio: "*Io hebbi Mercoridi passato dal mastro di casa di Mons(ignor) d'Allife per comission in lettere di S(ua) S(ignoria) duoi volumi de le vostre compositioni simili al mio. In un volume pongo e Fasti co commentari, la appendice de Ludis saecularib(us) et antiquis nominib., de quali alhor alhora ne mandai uno a M(esser) Achille Maffei, e l'altro diedi a M(esser) Benedetto Egio ne le mani proprie, tanto a loro cari, quanto soglion essere le cose rare. ... a Mons(ignor) Telesino si satisfarà una altra volta; piu non ne era in casa di Mons(ignor) d'Allife.*" (Ambr. D-501 f. 68)

Proconsuli ma Principi nel instr(u)m(ent)o, et dice principato et non Proconsulato- sta bene. Si potranno agiustar li anni per la settima inditione nel mese di decembre del instr(u)m(ent)o nel 38 anno del Principato del padre Paldolfo et XVI del figliuolo Landolfo. Existeixen diverses edicions del llibre de Blondo *Italia illustrata*, una traducció italiana de la qual existí el 1543 *apud Michelem Tramezinum*.

6. Agustín es refereix a les dues inscripcions que Panvinio rebrà amb la carta de Pantaghato: “...*Mons(ignor) d’Allife, il quale vi scrive, e con questa sarà la sua, e mi commette che io vi mandi queste due inscrittioni de la diocesi sua, e quante me ne vengon a le mani, e così farò, ma con tempo pur che voi habbiate tempo ad aspettare. Vuole giudichiate del anno certo.eccole*

*Fabius.Maximus.V.C.Rec.Prov
Thermas.Herculis.vi.terrae.mo
tus.eversas.restituuit.a.fundamentis*

*Fabio.Ma
ximo.V.C
conditori.mo
enium.publi
corum.vindici
omnium.pecc
torum.ordo.et
populus.Allifa
norum.patrono”*

Corresponen a les inscripcions CIL IX, 2338 i 2337, respectivament. La segona apareix al ms. Vat. Lat. 6035 f. 60, copiada per la mà del copista de Panvinio, i al f. 52v impresa, amb anotacions i correccions d’A. Agustín. La primera no apareix a cap dels dos manuscrits de Panvinio, malgrat que hem de suposar que devia figurar entre les impreses amb tampó que li va enviar el bisbe.⁵

7. Aquests mots d’Agustín ens continuen mostrant la intenció de Panvinio d’abandonar el mecenatge de Farnese, cosa que ja s’havia fet palesa a mitjan de l’any 1558⁶ a causa de la migradesa de recursos de què disposava. El consell del bisbe, però, roman invariable: no abandonar “*li amici et signori vechi per le nuovi* “. En aquesta ocasió Panvinio fins i tot havia consultat M. Ghisleri, el futur Pius V, conegut durant el seu cardenalat (1557-1566) amb el nom de “*cardinale Alessandrino* “ perquè era oriünd de Bosco, prop d’Alessandria, al Milanesat.

---

⁵V. p. 327.

⁶V. p. 272.

Mag(nifi)co Sig(n)or mio [Orsini].

Hebbi gran dispiacer di saper della morte del nostro M(esser) Gentile, perche l'havea per un grandiss(im)o mio amico, et molto da bene, che penso ne restano pochi come lui costi. Et volentieri al suo fr(atel)lo et nipote faro ogni piacer et
5 servitio, sempre che potrò, alli quali consolarette in nome mio, offerendoli quel poco che posso, et vaglio. Lessi volentieri la vostra lettera dove promettete agiutar quel giovane nelli studii suoi, la qual cosa laudo, et commendo. Sara un gran peccato, se le medaglie et pesi escono delle mani vostre, ma mi dubito delli uccelli di palazo, non le rapiscano per se, et poi le disperdano¹. Vi ringratio
10 infinito di quelle belle medaglie che mi conservate; et goderò anchora di vedervi arricchito di quelle altre, ma non vorrei che fossi intrato in tanta spesa. La medaglia di C. Cassio et M. Servilio² ha la testa di una donna <in> treccie et è coronata, come una musa o vittoria; dal roverscio un cancaro che tiene con le forfici un acrostirio di una nave, et dietro il cancro mi pare discernere un diadema
15 sciolto, et un'altra cosa che non la conosco bene come un vasetto o fiore o grillo. Delle muse l'una è la Thalia della mascara³, l'altra è di quelle che suonano la lira⁴ la quale si fa di due overo piu modi; questa tiene la lira sopra una colonna, et con la destra mostra tocar le corde. Credo haver un'altra rotta in Roma, che ha quella colonna, et lira, ma con la mano a basso col pletro; non so se la chiamassimo
20 Euterpe o Polyhymnia. Non credo che vi scrivesi di un M. Lepido⁵, il quale è duplicato, perche in Roma ho uno dove non si vedono queste lettere M.LEPIDVS.AN.XV.PR.H.O.C.S. le quali interpreto cosi: M. Lepidus annos quindecim Praetor Hispaniam optinuit Citeriorem solus. Ha del un canto una testa di una vittoria, delaltro una statua equestre con uno tropheo portato
25 dall'equite. Se havete altra interpretatione delle lettere, overo quella potete confirmar con libri, fateci parte nella p(rim)a. Ho una leg.XX. di M. Ant(oni)o⁶; un C. Anni T. F. T. N. Pro. Cos. ex. S. C. et delaltro canto L.Fabi L.F.HISP. con le cose ordinarie: una testa di donna, et una quadriga⁷. Ho un Paullus TER
30 Concordia, bellissima medaglia con Perseo et li figliuoli come le altre⁸. Un C.Serveili M.F. con Castore et Polluce che voltano i cavalli in traverso,

---

8 mi dubito: io dubito *Op.* 11 fossi: foste *Op.* 12 *suppl. Op.* 22 AN.: ann. *Op.* 26 leg.XX: legge XX. *Op.*

bellissimi⁹. Il Sabula della Medusa assai bona¹⁰. Il PROVOCO di P.LAECA.¹¹; C.MAL. che sta a seder sopra certi scuti o scogli, et una vittoria l'incorona.¹²; C.Fonteio con un Jano et una trireme¹³. Un M.TVLLI. commune¹⁴. Un L. Iuli con li amori che tirano il carro di Venere¹⁵. Ho certi Pisoni Frugi che si trovano per tutto, ma uno ha di sopra il cavallo che corre, una testa di un barbato et horrido come quelli di C.Vibio Pansa¹⁶. Un L.LIC.CN.Domit.; dell'altro canto L.Pomponio¹⁷. Un vittoriato bello di L. Rubrio Dossen.¹⁸ Quadrigati: Q.Fabi Labeo¹⁹; CN.Domit. senza il lione²⁰; L. Senti.C.F.ARG.PVB²¹. Bigato SAFRA²²; C. PLVT con Castor et Polluce.²³ M. Plaetorio con laquila et fulmine penso di haverlo anchora in Roma²⁴. Un LEON con la testa di lione d'un canto, et d'altro uno che sacrifica; questo è come sestertio ma molto bello²⁵. Ho una drachma²⁶ che d'un canto ha una testa di Giove, dell'altro una corona di oliva et una cifra cosi E XΥ

ΣΙ

15 Qui faccio fine al argento. Di quelle di bronzo Greche vi scrissi nell'altra. Ho piacer della testudine che sia del Peloponesso, et che habbiate una di argento; se la mia fossi doro, saria molto piu bella, perche pesa due onze o piu²⁷. Desidero saper se vi restorono in mano quelle due medaglie doro Consulare, che mi ripigliasti al di <di> partire. Del Festo sono senza pensiero, pure vedero
20 volentieri la stampa et vorrei che fossi finito, non che cominzato. Avisate il Sigonio che stampando la lettera di Paolo abbreviatore di Festo, come credo li avisai che la stampassi avanti le parolle sue di Paolo et Festo, non bisogna chiamarlo Pontefice perche non si trova in molti libri scritti, quel titolo; et in vero penso che piu presto sia detto cosi, volendo dir altro cognome, overo nome di
25 patria, perche non so qual vescovo chr(istia)no si chiama pontefice, senon il Romano, et Paolo II fu posteriore assai, et non badava a questo²⁸.

Tornando alle medaglie ho trovato in Strabone la interpretatione di due, una di Crotone con la tripodela quale ho qui in argento cugnata di un canto solamente, ma credo che si trove con la testa di Apolline delaltro canto. Voglio che significhi il oraculo di Apolline Delphico fatto a Myscello, il quale voleva mutare la habitatione a Sibari et li fu risposto che non lo facesse. Le parolle trovarete nel

---

2 et ss. omnes inter nummorum descriptiones divisiones om. Op. 9 SAFRA. C.PLVT: SAFRAC. PLVT Op. 19 di <di>partire: ripartire Op.

lib.VI. di Strabone²⁹. L'altra è di VALENTIA con una testa di donna et di rovescio due cornucopia pieni di fiori et frutti; questa ho di bronzo in Roma. Strabone dice una charta in dietro che Hipponium fu poi detta Vibona Valentia dove Proserpina coglieva i fiori, et li portava in Sicilia, et che sono tanti in quel
5 luogo che e vergogna alle donne compararli³⁰. La terza interpretatione sarà della testudine che significhi σπεῦδε βραδέως la celerita di carri con la tardita di quel animale. Vel da melius, vel his utere mecum. Ho visto l'indice di libri, mi rincresce delli versi del Franchino et di M.A.Flaminiò (et cetera)³¹. State sano. Di Piedemonte alli XXIII di Genaro del LIX.

10

Tutto di v(ostra) s(ignoria)
A. A. V(escovo) d'Allife.

---

11 *in margine* Scrivetemi quali volete che vi conservi di queste *om. Op.*

COMENTARI

1. Gentile Delfini havia mort el dia 10 de gener. Agustín expressa a Orsini el temor que el nummari d'aquest humanista vagi a parar a mans "*delli uccelli di palazzo*", potser en una velada referència als Carafa -Carlo, Antonio i Alfonso- que, sota l'ègida de Pau IV, el seu oncle, governaven aleshores els estats pontificis i emmagatzemaven béns.

2. Cr. 505/3. Denari

ANVERS: Cap de Libertas a la d. amb corona de llorer i rissos que li cauen per darrere del clatell; darrere, C. CASSEI. IMP.

REVERS: Un cranc que sosté amb les pinces l'ornament de la popa d'una nau; a l'e., una rosa i una diadema deslligada; a sobre, M. SERVILIVS; a sota, LEG.

Aquesta moneda està anotada al ms. Esc. L-I-15 f. 89¹.

3. Cr. 410/9(a,b,c). Denari

ANVERS: Cap d'Apol.lo coronat de llorer a la d.; darrere, una sandàlia.

REVERS: Talia a la d. amb una màscara a la mà d. i un bàcul a l'e., recolza el braç e. en una columna; a la d., Q. POMPONI; a la d. M^VSA.

Li envia a Orsini amb la carta del 17-2-59.

4. Cr. 410/2a. Denari

ANVERS: Cap d'Apol.lo coronat amb llorer a la d.; darrere, clau de lira.

REVERS: Cal.líope a la d. toca una lira recolzada sobre una columna; a la d., Q. POMPONI; a l'e., M^VSA.

L'única moneda a què pot fer referència quan diu "*unaltra rotta in Roma, che ha quella colonna, et lira, ma con la mano a basso col pletro*" és el denari Cr. 410/7(a,b,c,d), malgrat la inexistència de la columna. A la carta del 2-12-59, en tornar a parlar d'aquesta moneda, corregeix "*et non ha appoggio di colonna*".

ANVERS: Similar, amb diferents elements darrere.

REVERS: Terpsícore a la d. amb una lira a la mà e. i un plectre a la mà d. abaixada.; a la d., Q. POMPONI; a l'e., M^VSA.

5. Cr. 419/1(a,b). Denari

---

¹V. p. 238.

ANVERS: Cap femení a la d. amb una diadema.

REVERS: Genet a la d. amb un trofeu sobre les espatlles; a sota, M. LEPIDVS; de vegades al voltant, AN. XV. PR. H. O. C. S.

La interpretació d'aquesta moneda constituí un motiu de controvèrsia amb O. Panvinio i amb F. Orsini.²

6.Cr. 544/36. Denari

ANVERS: Vaixell a la d. amb un ceptre lligat amb una cinta a la proa; a sobre, ANT. AVG; a sota, III. VIR. R. P. C.

REVERS: Àguila legionària entre dues insígnies militars; a sota, LEG. XX.

7.Cr. 366/1a-2b. Denari

ANVERS: Cap de dona a la d., vestida i amb diadema; davant, unes balances; darrere, un caduceu alat; al voltant, C. ANNI. T. F. T. N. PRO. COS. EX. S. C.

REVERS: Una quadriga amb una victòria que sosté les regnes amb la mà e. i una palma amb la d.; a l'exerg, L. FABI. L. F. HISP.; a sobre o a sota, una marca de control.

8.Cr. 415/1. Denari

ANVERS: Cap de Concòrdia a la d. amb vel i diadema; a l'e., PAVLLVS. LEPIDVS; a la d., CONCORDIA.

REVERS: Trofeu; a sobre, TER; a la d. un togat (L. Emili Pau); a l'e., tres captius (Perseu de Macedònia i els seus fills); a l'exerg, PAVLLVS.

9.Cr. 239/1. Denari

ANVERS: Cap de Roma amb casc amb un collaret de penjolls; darrere, una corona i ✕; a sota, ROMA.

REVERS: Els Dioscurs muntant a cavall en direcció contrària, amb les llances invertides; a l'exerg, C. SERVEILI. M. F.

10.Cr. 395/1. Denari

ANVERS: Cap de Medusa a l'e.; darrere, SABVLA.

REVERS: Bel·lerofontes damunt de Pegas a la d. brandint una llança amb la mà d.; a

---

² V pp. 349, 385 i 408.

sota, L. COSSVTI. C. F.; darrere, XXXXI.

Les marques de control d'aquesta sèrie de monedes són numerals de l'I al XXXXII. Al recull AAMAN n'hi ha una d'anotada amb aquest numeral, que presumiblement sigui la descrita aquí³.

11.Cr. 301/1. Denari

ANVERS: Cap de Roma amb casc a la d.; a sobre, ROMA; darrere, P. LAECA;
davant, X.

REVERS: Un personatge amb roba militar a l'e. amb la mà aixecada; a l'e., un togat fent un gest amb la mà d.; a la d., un personatge amb una vara a la mà d. i dues vares a la mà e.; a l'exerg, PROVOCO.

12.Cr. 335/1(a,b,c). Denari

ANVERS: Cap d'Apol.lo coronat de llorer a la d.; davant, A. ALB. S. F; darrere, L. METEL.

REVERS: Roma asseguda sobre un munt d'escuts aguantant una espasa amb la mà e. i una llança amb la d.; és coronada per Victòria; a l'e. C. MÀL; a l'exerg, ROMA.

13.Cr. 290/1. Denari

ANVERS: Cap dels Dioscurs en forma de Janus bifront i amb corona de llorer; a sota a l'e., una marca de control; a sota a la d. ✕.

REVERS: Un vaixell a l'e.; a sobre, C. FONŦ; a sota, ROMA.

14.Cr. 280/1. Denari

ANVERS: Cap de Roma amb casc a la d.; li penja un tirabuixó sobre l'espatlla e.; darrere, ROMA.

REVERS: Una quadriga amb una victòria que sosté les regnes amb ambdues mans i una palma amb la mà e.; a sobre, una corona; a sota, X; a l'exerg, M. TVLLI.

15.Cr. 320/1. Denari

ANVERS: Cap de Mart amb casc a l'e.; darrere, CAESAR; a sobre, una marca de control.

REVERS: Venus en una biga tirada per dos Cupidos a l'e.; amb la mà d. sosté un

---

³ Sobre aquest recull v. p. 59.

ceptre i amb l'e. les regnes; a sobre, una marca de control; a sota, una lira; a l'exerg, L. IVLI. L. F.

16. Cr. 340/1 (Syd. 653). Denari.

ANVERS: Cap d'Apol.lo a la d. amb corona de llorer i tirabuixons llargs; la corona, amb doble nus; a l'e., un símbol; a la d. ✕, sota la barbata.

REVERS: Home nu galopant a l'e. i amb una torxa a la mà; a sota del cavall PISO FRVGI; a sobre, un símbol (una màscara).

Les marques de control de les monedes de la sèrie de Piso Frugi són múltiples. Agustín en té varies, però es refereix particularment a una que porta una màscara que li recorda el rostre de Pan o de Silè que figura a l'anvers de les monedes de Vibius Pansa, a les quals es referirà altre cop a la carta del 3-3-59 amb l'expressió *un Pansa extravagante*⁴.

17. Cr. 282/4. Denari serrat

ANVERS: Cap de Roma amb casc a la d.; al voltant, L. POMPONI. CNF

REVERS: Guerrer nu i amb barba condueix una biga a la d.; amb la mà e. sosté un escut, *camyx* i les regnes; amb la mà d. tira una llança; a l'exerg, L.LIC.CN.DOM.

18. Cr. 348/4. Quinari

Els detalls amb què està descrita una moneda de la sèrie de L. Rubrius Dossenus a la carta del 6-2-59⁵ i el fet que Agustín afirmi que la té repetida ens duen a postular que la que descriu aquí és la mateixa. La puntuació de l'edició de Lucca d'aquest fragment és confusa (*un Vittoriato bello di L. RUBRIO DOSSEN. QUADRIGATI. Q. FABI LABEO CN. DOMIT. senza il Leone*) i pot induir a l'error de pensar que Agustín escriu sobre la moneda Cr. 348/1, si entenem que *quadrigati* referit a la moneda de L. Rubrio Dossen.

19. Cr. 273/1. Denari

ANVERS: Cap de Roma amb casc a la d.; darrere, ROMA; davant, X i LABEO.

REVERS: Júpiter en una quadriga a la d.; sosté un ceptre i les regnes amb la mà e. i llença el llamp amb la d.; a sota, *rostrum*; a l'exerg, Q. FABI.

---

⁴V. p. 357.

⁵V. p. 310.

20.Cr. 285/1. Denari

ANVERS: Cap de Roma amb casc amb un tirabuixó que li penja sobre l'espatlla e.; davant, ROMA; darrere, X.

REVERS: Júpiter en una quadriga a la d.; sosté un llamp amb la mà e. i una branca (llorer?) amb la d.; a l'exerg, CN. DOMI.

El comentari d'Agustín *senza il liono* ens remet a la moneda Cr. 261/1 de Cn. Domici en què, al revers, a sota d'una biga conduïda per una victòria, hi ha una lluita d'un home contra un lleó. Totes les altres monedes d'aquesta sèrie, però, registren una proa en comptes de la biga. El fet que Agustín no es refereixi a la proa i, en canvi, expliqui que és un *CN. Domit. senza il liono* ens fa pensar que tenia al davant la Cr. 285/1, en la qual hi ha una quadriga similar a la biga però hi manca la lluita. Un argument que corrobora aquesta afirmació és que el mot *Quadrigati*, escrit davant de la moneda Cr. 273/1, es refereix a les tres monedes successives i no només a la primera.

21.Cr. 325/1(a,b). Denari

ANVERS: Cap de Roma amb casc a la d.; darrere, ARG. PVB.

REVERS: Júpiter en una quadriga a la d.; sosté un llamp i les regnes amb la mà e. i un ceptre amb la d.; a sota, L. SENTI. C. F.

22.Cr. 206/1. Denari

ANVERS: Cap de Roma amb casc a la d.; darrere, X.

REVERS: Victòria en una biga a la d; té un fuet a la mà d. i les regnes a la mà e.; a sota, SAFRA; a l'exerg o enmarcat, ROMA.

23.Cr.278/1. Denari

ANVERS: Cap de Roma amb casc a la d.; darrere, X.

REVERS: Els Dioscurs a la d.; a sota, C. PLVTI; a l'exerg, ROMA.

24.Cr. 409/1. Denari

ANVERS: Bust a la d. vestit, amb els atributs d'Isis, Minerva, Apol.lo, Diana i Victòria; davant, cornucòpies; darrere CESTIANVS; davant, S.C.

REVERS: Una àguila sobre un raig; al voltant, M. PLAETORIVS. M. F. AED. CVR

25.BMCSLeontini 45(a la 49). Litra

ANVERS: LEON. Cap de lleó a l'e. amb la boca oberta.

REVERS: Déu fluvial nu a l'e. sosté una patera amb la mà d. sobre un altar i una

branca de llorer amb l'e.; darrere, un gra d'ordi.

26.BMCPAchaia 45.

ANVERS: Cap de Zeus a la d., amb corona de llorer.

REVERS: X encerclat en una corona de llorer; en el camp, E Y

ΣΙ

27.Orsini ha respòs la qüestió que li havia plantejat Agustín a la carta del 5-1-59⁶ sobre si els pobles del Peloponnès encunyaven moneda amb una tortuga. La pregunta havia sorgit a partir d'un sextant d'Agustín (Cr. 24/7) en què apareix aquest animal. Orsini devia acompanyar la resposta amb el text de Pòl.lux 9, 74.

28.Agustín mostra una confiança absoluta en Orsini, que era qui estava en contacte amb Sigonio, atès que ell no podia dedicar-se a vetllar l'edició.

En els mots d'aquest paràgraf veiem insinuada una de les intuïcions del bisbe, que s'han vist corroborades per la crítica posterior. Agustín adverteix Sigonio que no utilitzi l'epítet *pontifex* referit a "Paolo abbreviatore", quan editi la carta-dedicatòria a Carlemany, amb què aquell encapçala la seva obra. Alguns "codices deteriores" encapçalaven l'epístola amb els mots EPISTOLA PAVLI PONTIFICIS AD CAROLVM REGEM, fet que el bisbe no veia gens clar, puix que el personatge de la cort de Carlemany no coincidia cronològicament amb cap papa del mateix nom. No fou fins l'edició de Thewrewk (1889) que es rebutjà definitivament l'epítet en qüestió⁷.

29.La citació d'Estrabó és 6, 1, 12. La moneda a què fa referència és de Crotona amb un tríode a l'anvers i la llegenda ϘΡΟ i, al revers, el mateix tríode incús. En algunes apareix la llegenda ϘΡΟ i a sota OT.

30.BMCIVibo Valentia 9 (a la 19). Semis

ANVERS: Cap de dona (Hera?) a la d., amb el cabell llarg; porta una corona, arrecades i un collaret.

REVERS: VALENTIA. Una cornucòpia doble.

Agustín inclou aquesta moneda als seus *Diálogos* p.288. La citació d'Estrabó és 6,1,5.

---

⁶V. p. 290.

⁷V. introducció a l'edició teubneriana de Lindsay pp. XIX i XXVII.

31. Agustín es refereix a l'índex de llibres prohibits, publicat per primera vegada sota el pontificat de Pau IV, a finals de 1558. En ell hi havien estat inclosos el llibre *Poemata Francisci Franchinii* editat a Basilea apud P. Pernam el 1558, i els *M. Antonii Flamini carminum libri III. Eiusdem paraphrasis in triginta psalmos, versibus scripta* publicats a Venècia el 1548 ex officina Erasmiana Vicentii Valgrisi. La notícia de la publicació de l'índex havia atret l'atenció dels cercles intel·lectuals, de manera que Pantagatho comunicava a Panvinio *son tant'impaniato in questa cosa de libri prohibiti, che non penso a nulla altro, non che a Vergini*⁸.

Panvinio estava especialment preocupat per la sort dels seus llibres fins a tal punt que Pantagatho el tranquil·litza: *"dissi ad un amico vostro de lo libro de imperio Ro(manorum) de lo trattato de comitiis imperatoriis, che io dubitava del impressore interditto. Mi rispose, che era il ben vostro, per che indubitamente non piacerà a cui puo molto sopra di voi; e così interditto non dispiacerà. Non giova che sia uscito prima che lo indice: ma gioverà bene quant'al impressore... che si cancelli il nome il segno et epistula del impressore, per che con questa moderatione se ne posson leggere molti di materia non prohibita.*"

---

⁸ Ambr. D-501 f. 68.

⁹ Ambr. D-501 f. 69.

M(esser) Fulvio mio dottiss(im)o et car(issi)mo.

Ho da dirvi una cosa degna delle vostre orecchie. Pochi giorni sono che un certo Trombetta mi fece ricercar se voleva comperar piu di duecento medaglie, perche mi serviria, et mi mando la lista di alcune rare et mai viste, verbi gratia Josue che
5 fermo il sole, Seneca, Laureolo, Lelio, Aenea et altri di grande estimatione Greche et Latine. Io che gioir et c(etera). Feci che meli portasse di due giornate di qua; venne il prelibato Salvator Trombetta con un bravo sacheto di medaglie di bronzo et alcune di argento de quibus infra. Mostro mi quella di Josue, aggiungendo che ogni mercordi si tornava d'oro essendo l'altri di argento. Ne sim
10 longus, era un Vespasiano di argento, che mancando li altre lettere CAES. VESP. si leggeva. Seneca si ritorno DOS SEN; cosi Laureolo divento L.AVREL. et Lelio L. Aelio Vero, overo Commodo. Aenea non so chi fossi. In effeto restasimo di accordo et io hebbi alcune buone medaglie di Imp(erato)ri di bronzo, con le quali penso baratar in Napoli, et haver di quelle di argento che ho
15 visto rare.

Trovai di argento queste. Un bigato con doi cervi et una luna senza lettere con la testa solita et lettere di Roma¹. Un altro denario con Castor et Polluce a cavallo con queste lettere C. TER.LVC²; credo sia C. Terentius Lucrio, dell'altra parte è Roma con una vittoria piccola. Un falso denario bigato di L. ATILI con un
20 XVI dietro la testa di Roma³. Le dette sono a me rare. Le altre che diro duplicate. Un HISPAN. overo Hispania A. Post. A.F.S.N. Albin. con le fasci et l'aquila, assai bella medaglia⁴. Un bigato anzi di doi Castori a cavallo C. ANTESTI con un cane dietro la testa di Roma⁵. Un Vittoriato L. Rubri Dossen. con una testa di Neptuno, et una vittoria⁶. Un Blasione che le lettere non si vedono con tre
25 figure⁷. Un altro denario brutto di doi Castori C.IVNI.C.F⁸. Un altro non buono di L. Pompil. CNF .et di L.Lic.CN. Dom. pur bigato⁹. Di bronzo una testa di Minerva con una ruota di rovescio con queste lettere I NEAPI; interpretatelle voi se potete¹⁰. Un altra con un cavallo d'un canto con queste lett(er)e APPIA et di sotto NOY ma queste ultime guaste : dell'altro un toro con

---

10 CAES. *litt. expunct. om.* Op. 26 POMPILIO CN. F Op. 29 NOY *litt. expunct. om.* Op.

queste ..ΕΛΛΟ¹¹. In molte altre di quel minotauro coronato d'una Vittoria, che si vede con lettere in argento ΝΕΟΠΟΛΙΤΩΝ: in queste di bronzo sono certe lettere scritte al contrario così ΧΥΗΝΑΤ non so se voglia dire di Nuceria con qualche cognome¹².

5 Ho tre medaglie con queste lettere LADINOD; non le so interpretare, vedette in Stephano se dice qualche cosa. La p(rim)a ha un Giove, et un'acquila¹³. La 2ª una Venere et un delphino¹⁴, la 3ª una Proserpina con un cornucopia¹⁵. Ho tre altre di Volcano di un canto, et dell'altro un carro con doi cavalli¹⁶ forse di Marte che par ricordarmi esser in Homero et Vergilio, et forse in un marmo del
10 q(ondam) nostro M(esser) Gentile, che Volcano accommodava le ruote et l'arme di Marte mentre egli faceva l'amor con la consorte. E Volcano giovanetto et bello con un pileo in testa, et con le tenaglie dietro con queste lettere VOLCAN, forse delle insule Volcanie sono queste medaglie. Desidero saper da v(ostra) s(ignoria) se trova in poete Grechi Vulcano giovane: parmi selli convenga essendo marito
15 di Venere. Ho altre medagliucce di Caleno et Roma di varie sorti¹⁷ et una di Rhodii con la rosa et la testa del sole¹⁸, ma dubito sia moderna; ho ben un'altra antica con una testa di Baccho et una vittoria¹⁹. A questo modo mi sono arricchito con non grande spesa: ma spero in Napoli²⁰. far cose grandi. Aspetto una lettera vostra dove mi dicete quale desiderate delle duplicate, perche ve le servirò, et non
20 le darò in barato. Benche ad ogni modo non darò quelle di argento. Il Faerno scrive, che nelle annotationi trova molte cose che emendar, avvertite di gratia che cose sono, poi che l'honor è commune²¹. Ho piacer che li rumori delli S(ignori) Caraffe hauranno salvato le antiquita del n(ost)ro M(esser) Gentile, secondo che io mi imagino²². Ma desidero esser certo per vostre l(ette)re, le quali aspetto con
25 ciascun percaccio. Ricomandatemi il S(ignor) Horatio et state sano. Di Pedem(on)te alli VI di Febraro del LIX.

Vostriss(im)o
A.A.

In Porphyrione sopra le ode di Horatio trovo molte cose tolte di antiqui Lyrici, se

---

1 ΕΛΛΟ *puncta om. Op.* 3 ΧΥΗΝΑΤ *Op.* 11 E Volcano: Un Vulcano *Op.* 25 percaccio: *procaccio Op.*

non le havete cavate, trascorrettele, et Acrone²³. Ho visto una tragedia Latina novamente stampata Progne²⁴: desidero saper, se antichi auttori hanno fatto di quel argomento, et inscrittioni Grechi o Latini, overo di Tereo.

COMENTARI

1.Cr. 222/1. Denari

ANVERS: Cap de Roma amb casc a la d.; darrere, X.

REVERS: Diana, amb un buirac a l'espatlla, condueix una biga tirada per dos cèrvols; sosté les regnes amb la mà e. i una torxa amb la d.; a sota, un creixent de lluna; a l'exerg, ROMA.

2.Cr.217/1. Denari

ANVERS: Cap de Roma amb casc a la d.; darrere, una victòria amb una corona a la mà i X.

REVERS: Els Dioscurs a la d.; a sota, C. $\widehat{\text{TER LVC}}$; a l'exerg, ROMA.

El magistrat monetar, segons Crawford, seria Terenci Lucà o bé el seu fill (147 aC.).

3.Cr.225/1. Denari

ANVERS: Cap de Roma amb casc a la d.; darrere, XVI.

REVERS: Una victòria condueix una biga a la d.; sosté un fuet amb la mà d. i les regnes amb l'e.; a sota, L. $\widehat{\text{ATILI}}$; a l'exerg, NOM.

Agustín assegura que aquest denari és fals sense dir-ne la causa. La raó podria raure en l'observació de les lletres de l'exerg que, a diferència de l'habitual ROMA, registren NOM, canvi que encara avui resta inexplicat i que s'ha interpretat com a NOM[ENTANVS].

4.Cr.372/2. Denari serrat

ANVERS: Cap d'Hispania a la d. amb un vel; darrere, HISPAN.

REVERS: Figura togada amb la mà d. aixecada, entre una àgila de les legions i uns feixos amb destral; al voltant, A. POST.A.F.S.N. $\widehat{\text{ALBIN}}$.

5.Cr.219/1a (1b). Denari

ANVERS: Cap de Roma amb casc a la d.; darrere, un gos; davant, X.

REVERS: Els Dioscurs a cavall a la d.; a sota, C. $\widehat{\text{ANTESTI}}$; a l'exerg, ROMA.

6.Cr.348/4. Quinari

ANVERS: Cap de Neptú amb corona de lloret a la d. amb el trident a l'espatlla; darrere, DOSSEN.

REVERS: Una victòria dempeus, amb la mà d. aixecada, que sosté una corona i una fulla de palma amb la mà e.; davant, un altar guarnit, amb una serp enroscada al damunt; darrere, L.RVBRI.

7.Cr.296/1.Denari

Les dues referències que Agustín ens dóna d'aquesta moneda -*un Blasione...con tre figure*- són suficients per fer-la correspondre a l'emissió de Cneu Corneli Blasió.

ANVERS: Cap de Mart amb casc a la d.; a sobre, ✕; davant, CN. BLASIO.CN.F.

REVERS: Júpiter dempeus de cara entre Juno i Minerva amb un ceptre a la mà d. i un llamp a l'e.; Juno té un ceptre a la mà d. i Minerva en té un a l'e. i corona Júpiter amb la d.; a sota, ROMA.

La forma *Blasione* obeiria a una lectura defectuosa de BLASIO(C)NF, ja que ell mateix diu que "*le lettere non si vedono*", o bé és simplement la forma italianitzada de *Blasione(m)*.

8.Cr.210/1.Denari

ANVERS: Cap de Roma amb casc a la d.; darrere, X.

REVERS: Els Dioscurs a cavall a la d.; a sota, C.IVNI.C.F.; a l'exerg o enmarcat, ROMA.

9.Cr.282/4.Denari serrat

Aquesta moneda està descrita a la carta anterior.

La restitució de la lectura de la carta original, L.Pompil.CNF̄, amb el nexa d'unió entre la N i la F, en front de la de l'edició de les *Opera omnia*, L. POMPILIO CN. F, esdevé un testimoni més de la cura amb què Agustín transcrivia allò que veia, malgrat que l'estat "*non buono*" de la moneda l'induís a transcriure POMPIL. per POMPONI.

10.BMCILuceria 54 (a la 56). Quincunx

ANVERS: Cap d'Atena a la d., amb un casc corinti amb crinera; a sobre, ****

REVERS: Roda de vuit eixos, entremig de set dels quals hi ha les lletres LOVCERI.

Agustín no aconsegueix llegir correctament la llegenda d'aquesta moneda malgrat que en la seva lectura s'hi pot reconèixer amb claretat CERI. L'equivocació rau en què va llegir les lletres a partir del centre de la circumferència i no pas a partir d'un punt exterior. La prova més fefaent d'això és la confusió de la V per una A.

11.BMCIArpi 9 (10)

ANVERS:Toro a la d. a punt d'investir; a sota, ΤΛΛΟ.

REVERS: Cavall encabritat a la d.; ΑΡΙΑ ΝΟΥ.

12.BMCITeanum Sidicinum 14

ANVERS: Cap d'Apol.lo a l'e. amb corona de llorer; darrere O. ΞΥ ΜΝΤ.

REVERS: Minotaure a la d. mirant de cara; a sobre, una victòria volant a la d. corona el toro; a sota del toro, *pentagram*.

13.BMCILarinum 7. Trient

ANVERS: Cap de Zeus Dodonaïos a la d. amb una corona de roure.

REVERS: Àguila a la d. sobre un raig i amb el cap enlairat i les ales obertes; a sota, ∙∙ ; LADINOD a l'e.

14.BMCILarinum 9. Sextant

ANVERS: Cap de Dione a la d. amb corona de llorer, vel i arrecades.

REVERS: Dofí a la d.; a sobre, V; a sota, LADINOD; a sota, ∙∙ .

15.BMCILarinum 11. Unça

ANVERS: Cap d'Apol.lo amb corona de llorer a la d.; darrere, restes d'una lletra.

REVERS: Cornucòpia; a la d., ∙ ; a l'e., V; LADINOD.

16.BMCI Aesernia 3.

ANVERS: Cap d'Hefest jove a l'e. amb un *pileum*; darrere, unes tenalles; VOLCANOM.

REVERS: Zeus en una biga que corre a la d. tot brandint el raig.

17.BMCICales 1 i ss.

Són les monedes de Cales que porten la llegenda CALENO i el cap d'Atena/Apol.lo a l'anvers. Amb l'expressió "*di vari sorti*" Agustín recull les variants que presenta el revers i el cap d'Atena.

La confusió d'Atena amb Roma és del tot esperable, si tenim en compte que una tipologia comuna dels denaris és un cap femení amb casc que representa Roma i una biga al revers. No creiem que en la descripció *Caleno et Roma* s'hagi de veure el

denari Cr. 403/1.

18. Correspon a una moneda de Rodes de tipologia més comuna. La manca de més detalls descriptius no ens permet concretar més.

19. **BMCRhodus 364 i ss.**

ANVERS: Cap de Dionís amb una corona d'aura, sovint radiat.

REVERS: Niké amb una corona (de vegades *aplustre*) a la mà i una fulla de palma, dreta sobre una proa (rosa/globus/base); al camp, ΠΟΔΙΩΝ i el nom d'un magistrat.

20. Agustín romangué a Nàpols gairebé un mes, des de mitjan febrer fins a mitjan març. La propera carta dirigida a Orsini ja la tramet des d'allí.

21. La participació de Faerno en l'edició de Fest fou sempre com a consultor¹. Ell mateix en una carta a Panvinio del 13-5-58 li comunicava *“non mi ricordo circa il Festo haver fatto cosa alcuna de signalato se non che, qualche volta Mons(ignor) Antonio ha conferto meco alcuni mali passi di quell'autore et io gli ho detto il mio parere”*².

En aquest cas també va revisar les notes d'Agustín que els dos Orsini estaven a punt d'enviar a Sigonio i expressà la seva opinió a l'autor. Aquest, amb l'expressió *poi che l'honor è commune* dirigida a Fulvio, ens referma en la idea que el paper d'aquest fou cabdal en l'última etapa de l'edició, tant que Agustín sembla voler-lo fer corresponsable de l'èxit o del fracàs. Frases que anirem llegint en les properes cartes dirigides a Orsini com *“scrivette lo al Sigonio et che mi perdoni il non scriverli io”* o bé *“del Festo sono senza pensiero... Avisate al Sigonio che...”* denoten una certa despreocupació per part del bisbe, que sabia que el llibre estava en bones mans.

22. El temor que expressava veladament a la carta anterior pel fet que els Carafa s'apropriessin de les col·leccions de Delfini queda més palès en aquestes paraules³.

23. *Odarum libri IV Quinti Horatii Flacci cum commentariis Acronis et Porphyriionis*. Hi

---

¹ Agustín, a les seves notes a peu de plana del Fest, sovint indica l'opinió de Faerno amb expressions com *Gabriel Faernus ita...*

² Ambr. D-501 f. 218r.

³ L. TONDI. art. c. p. 229 interpreta malament aquest passatge quan afirma *“Nella lettera successiva del 6 gennaio 1559 ricorda come, grazie al Carafa, si fossero salvate le antichità del signor Gentile”*

ha una edició romana de Vindelino de Wila d'aproximadament el 1474.

24. *Progne, tragoedia nunc primum edita* de Gregorio Correr, publicada a Venècia el 1558.

R(everendo) P(adre) Car(issi)mo.

Ho ricevuto la vostra sine die et consule ma penso scritta a mezo Genaro in Parma¹. Aspettaro di Venecia il principio del Proconsulato di Landolfo et Pandolfo Principi di Benevento o Capua, et qualche nova della stampa di Festo.

- 5 Prosit la mancia del Imp(erat)or et quella del Re Philippo et quella del Card(in)ale; con questi speroni d'oro seguitate le vostre imprese, ma avisatemi della quantita delle manchie². Il libro de comitiis imperator(iis) vedete se potete mandarlo a Napoli senza che tochi in Roma. Le bolle cercarò. Ho trovato una
- 10 apocha di pagamenti di minuti servitii Dat(a) Romae apud S. Petr(um) sub anno a nat(ivitate) d(omi)ni MCCCXCVIII. ind(ictione) VI. die XXVI. Ian(uarii) Pontif(icatu) Bonif(acii) P(a)P(ae) IX. anno IX. HERRICI (et non Henrici) (et so che in Germania sono doi nomi differenti) t(i)t(ulo) S(anc)tae Anastasiae p(res)b(ite)ri Card(inalis) sacri collegii Cardinalium Camerarii. Et un'altra sub
- 15 eadem data Corradi miseratione divina Archie(pisco)pi Nicosiensis D(omi)ni P(a)P(ae) Camerarii. sono apoche delli minuti servitii che pagava il vescovo di Alife per le sue bolle, et si obligava (et cetera) come hoggi si pagano le annate et altre cose alli officiali, et ritiene questo nome. Avertite quel miseratione divina, et non dei et apostolicae sedis gra(tia) come hoggi et cosi trovo nelle antique sottoscrizioni di vescovi. Avertite doi camarlenghi uno del collegio, un altro del
- 20 Papa. Quanto alle differenze inter ius Quiritium, et ius civitatis Romanae: se volete che ius Quiritium sia solamente, quando ad un liberto Latinae condicionis datur plenum ius civitatis: dirò che costui sara libertinae condicionis; et quibus datur ius civitatis Romanae, verbi gratia novis civibus, si ingenui sunt, erunt cives Romani ingenui. Ma piu presto credo che ius civitatis sit genus, sotto il
- 25 quale sono li municipi, et altri che hanno deminuto ius civitatis: et ius Quiritium sia piu perfetto, et piu pieno, come di quelli che habitavano dentro di Roma: et sia specie comprehensa sotto quello. Inter liberas, et immunes: atq(ue) stipendiarias è questa differenza: liberae nulli serviunt, immunes nihil muneris praestant; stipendiariae solvunt militib(us) stipendia: foederatae ex foedere cum
- 30 P(opulo) R(omano) coniunguntur. Italici iuris id ius habent, quod in Italia habent

---

3 Aspettaro: Aspettavo And 7 delle manchie: della manchia And. 16 (et cetera): om. And

urbes; non mi dispiace la vostra interpretatione , quod non subsint Proconsuli,
ma aggiungete nec praesidi, aut ceteris magistratib(us) P(opuli) R(omani)
provincialibus. Pure mi da noia la Gallia Cisalpina quae tota erat in Italia, et
5 suberat Praetori, aut Pro co(n)s(uli). Le note X -X overo X̄ in sassi et medaglie
significano denarii al sicuro. Aggiungesi la linea per dimostrar che non e lettera,
ne nota di numero, come in IIS et HS ³.

Le inscrittioni della mia diocesi vi mandarò con alcune altre che non vi
dispiaceranno ⁴. Ho gran piacer de saper della libreria del n(ost)ro M(esser)
Nico(lò) Ormaneto tanto bella. Egli mi mostro in Roma una collettione di canoni
10 senza nome, et io havea un altro exemplar, al quale mancavano alcuni quinterni.
Diteli che ho trovato il nome in un altro che tiene il Protonot(ari)o Sirletto: dicesi
Anselmo vescovo Lucense. Desidero che facciamo stampar tutte le collettioni di
decretali, et decreti et concilii⁵ et seguendo la pace, et la continuatione del
concilio saria facil cosa, trovar chi facesse la spesa. Non plura. A dio. In
15 Piedemonte alli VI di Febraro 1559.

de la S(igno)ria V(ostra) A.A.

COMENTARI

1. Aquesta carta havia arribat a Allife juntament amb la de Pantagatho enviada el 28-1-59.

La residència de Panvinio tornava a ser confosa per als seus amics des de mitjan gener. Pantagatho sabia que el seu amic pensava abandonar Parma la segona quinzena de gener i li escrivia *"manderò questa a Venetia, anchor che potesse forsi trovarvi in Parma"*¹, adonant-se de la seva precipitació en una carta posterior *"risponderò la vostra di XVI da Parma, che a li XIV di questo risposi ad una vostra, e di vostr'ordine la mandai a Venetia"*².

Panvinio comunicà a Pantagatho que marxaria definitivament de Parma el segon dia de quaresma (16-2), per la qual cosa aquest li trameté una carta el 25 dient-li *"hora devete esser in Venetia, se partiste da Parma il II di Quaresima"*³.

No obstant això, Panvinio sortí de Parma a començaments de febrer, fet que féu exclamar a Pantagatho *"rispondo a li tre di questo, cosi vedere se partiste da Parma al principio di Feb(raio) voi non aspettaste il secondo di di Quaresima, come mi diceste di havere prolungato e cosi fuste a Venetia quel giorno che devevate partir da Parma"*⁴.

A més a més, arrel d'una carta de Sigonio, alguns havien cregut que Panvinio aniria a Roma després d'anar a Venècia: *"è stata opinione d'alcuni, e maxime di M(esser) Horatio"*⁵, *che veniste a Roma, per una lettera di M(esser) Carlo, ne la qual dice, che darebbe un foglio di Festo al P(adre) Onophrio per Roma, che io interpretai, quando voi fuste ito in Venetia, che vi darebbe quel foglio da mandar a Roma, non che lo portaste voi a Roma..."*⁶

Aquest foli imprès del Fest arribà a mans d'Agustín a través de Fulvio Orsini⁷.

2. Ja hem parlat en cartes anteriors⁸ de les dificultats econòmiques que Panvinio tingué a Venècia per tal de poder tirar endavant les edicions dels seus llibres. A causa de la migradesa de recursos que li pervenien del cardenal Farnese, havia fet dos intents d'aconseguir diners: un davant Francisco Vargas i l'altre davant Francisco de Torres, ambaixadors respectius de Felip II i Ferran I, sobirans als quals havia dedicat sengles

¹ Carta del 14 de gener (Ambr. D-501 f. 68).

² Carta del 28 de gener (Ambr. D-501 f. 69).

³ Ambr. D-501 f. 71.

⁴ Carta del 13 de març (Ambr. D-501 f. 73).

⁵ Ell mateix a la carta a Panvinio del 25-2-59: *"Mi sono tratenuto sin hora a scrivere a V. R. guidato da una lettera di M. Carlo Sigone a M. Ottaviano Maggio, quale accenava la vostra venuta in Roma..."* (Ambr. D-501 fol.256).

⁶ Carta de Pantagatho del 25-2-58 (Ambr. D-501 f. 71).

⁷ V. p. 353.

⁸ V. pp. 272 i 299.

llibres *Romanorum principum...libri IIII* i *Reipublicae romanae...libri III*. Agustín havia intervingut activament en ambdós afers aconsellant-li sempre no abandonar el seu antic mecenas en benefici dels nous, si bé “ *di tentar la fortuna al sicuro, non mi dispiace* ”. Cal suposar que l’ofici dels dos ambaixadors també degué ser decisiu’.

Finalment les gestions de Panvinio donaren els fruits esperats i en aquesta carta ens assabentem que tant el rei com l’emperador i el cardenal Farnese li havien atorgat ajuts per tal que pogués continuar els seus projectes, entre els quals hi havia sens dubte l’anada a Alemanya, decidida amb fermesa a mitjan gener, puix que igualment com Agustín, Pantagatho el felicitava tot expressant-li “ *me rallegra con voi de la causa del viaggio vostro...e molto piu di quell’augmento*”,¹⁰ però aconsellant-li “ *non vi mettete in lungo viaggio senza haver prima il parer di Mons. di Allife*”.¹¹

De la *manchia* de Ferran I, atribuïble al fet d’haver rebut el llibre dedicat, ens n’informa el mateix Panvinio amb aquests mots: “ *Quos cum Caesar accepisset, oratori suo scripsit (30-10-58)* ¹² *ut argenteo scypho centum aureorum Rhenensium me donaret...*”¹³

En la carta d’agraïment a Ferran I, escrita el 5-2-59, Panvinio comunicà a l’emperador la seva intenció de visitar Alemanya i li demanà que li atorgués un permís especial per poder visitar totes les biblioteques que volgués, demanda a què Ferran I accedí en la seva resposta del 16 de mars de 1559.¹⁴

La marxa cap a Alemanya no fou immediata. El mes de maig era a Venècia per al capítol i a mitjan juny no solament encara hi era, sinó que havia decidit ajornar el viatge¹⁵ i passar l’estiu a Parma per ordre del cardenal Farnese¹⁶. No obstant això, sortí de Venècia en direcció a Plasència “*ad card. Farnesium, qui tum ibi morabatur, circiter nonas Iulii accessi*”¹⁷. Farnese li lliurà cartes de recomanació per a Otto Truchsses, cardenal d’Augsburg, i “*circa idus Iulii*”¹⁸ Panvinio va abandonar

---

⁹ V. RUDOLF, K. “Antonio Agustín y Austria” *Jornades I* 134 n. 99.

¹⁰ Carta a Panvinio del 28-1-59 (Ambr. D-501 f. 69).

¹¹ Carta a Panvinio del 20-5-59 (Ambr. D-501 f.79).

¹² Vat. Lat. 6412 f. 384.

¹³ CT 2, 576.

¹⁴ Al ms. Vat. Lat. 6412 f. 383 hi ha ambdues cartes (ap. PERINI o. c. p. 21).

¹⁵ Carta de Pantagatho del 10-6-59: “ *le due cause di non partire così presto da Venetia sono legitime*”. Ambr. D-501 f. 80.

¹⁶ “ *Mi piace che il Cardi(nal)e vi voglia a Parma...*”. Ambr. D-501 f. 79. Carta de Pantagatho del 17-6-59: “ *mi piace la està vostra a Parma...*”. Ambr: D-501 f. 81. Rudolf, a l’article esmentat, fixa la marxa de Panvinio a la primavera. Nosaltresensem que cal retardar-la fins a començaments d’estiu atès el testimoni de les cartes i el del mateix Panvinio.

¹⁷ CT 2, 576.

¹⁸ CT 2, 577.

Plasència en direcció a Trento, arribant a Augsburg “*ad VII kal. Augusti*”¹⁹, on romangué vint dies, s’entrevistà amb l’emperador dos cops i “*cuncta pro quibus veneram egregie confeci*”²⁰.

Després de fer el que volia²¹, marxà d’Augsburg el 16 d’agost, de manera que el 24 era a Verona -on romangué dos dies²² i, havent passat per Venècia, arribà a Roma el dia 4 de setembre.

Durant el seu viatge de retorn, el dia 18 d’agost Panvinio s’assabentà de la mort de Pau IV. Aquest fet degué accelerar la tornada puix que el cardenal Farnese li havia concedit el permís d’absentar-se “*ea lege...ut quantocius possem in Italiam redirem; nam se constituisse retulit ut si forte pontifex moreretur, ego vel secum vel alia ratione conclave ingrederer*”. De fet, Panvinio no entrà al conclave fins la vigília de Nadal, quan els conclavistes, tement que l’elecció del nou Papa encara s’allargués més, sol.licitaren la presència d’alguns sacerdots per poder-se confessar “*ob diei natalis celebritatem*”.

3. Panvinio havia consultat aquesta qüestió amb anterioritat a Pantagatho, que a la carta del 23 de desembre del 58 li responia:

*”Le vostre note, pensate da voi numero di dieci sono e non sono: sono note di denarii argentei, moneta Romana, de li quali (lasciando e primi, chi furon onciali, credo: e li secondi, chi furon sei in una oncia, penso) la legge commandava ne fussero sette in una oncia, e la zecca sempre, o quasi sempre ne batteva otto, e nel popolo cosi correvano: ma de e medici Celso e Largo usano lo legitimo, Plinio el popolo quel de la zecca. Voi mi mandate da marmi due note di essi X . -X : ma ne libri medici ci sono queste altre due note X . † : e questi denari moneta di argento si distribuebano in dedicationi, et anniversarii di funerationi a presenti, secondo e gradi loro, piu a numero o meno”*²³.

4. Agustín li va enviar, si més no, dues col.leccions d’inscripcions de la seva diòcesi, una impresa i l’altra manuscrita -que analitzarem tot seguit- a través de Pantagatho,

---

¹⁹ CT ibid.

²⁰ CT ibid.

²¹ RUDOLF art. c. p. 135 i n.100 escriu “*el 20 de agosto de 1559 el emperador en Augsburgo le procuró una recomendación para facilitarle sus estudios en las bibliotecas, archivos i’grammatephylaciae’ de Alemania*”. Aquesta referència sembla equivocada perquè no concorda amb els mots de Panvinio, segons els quals, després de vint dies a Augsburg ja hauria acabat el treball pel qual s’havia desplaçat.

²² Mateo del Bue, en una carta del 7-9-59, lamentava no haver-lo pogut saludar “*perche non sapevo ch’ella fussi in Verona...nel ritorno suo dell’allemagna*” (Ambr. D-501 f. 286).

²³ Ambr. D-501 f. 63.

segons consta en una carta d'aquest a Panvinio²⁴ :

"Pure io credetti loro (els qui afirmaven que Panvinio aniria a Roma), e non vi mandai una lettera di Mons. d'Allife hoggi otto con due carte di inscrittioni sue, una stampata, l'altra di su mano, le quali hoggi vi mando: ne mettete tempo a ragguagliarci de la ricevuta, a cio che quel Signore sia servito il qual fa di molte cose per amor vostro, come hora di riunir tutte le inscrittioni Allifane"

5. Agustín insisteix en conèixer els llibres que conformen la biblioteca de Nicolò Ormaneto. En una carta enviada a Pedro Chacón quinze anys més tard, el 28-9-74, recordarà encara aquest episodi i ens informará que va copiar els trossos que li faltaven del manuscrit del bisbe paduà: *"en my Anselmo no hai nombre de author ni hai proemio alguno. En uno del Card(enal) Sirleto...hai nombre de Anselmo Lucense... Mons(eñ)or Ormaneto obispo de Padua tenia otro exemplar mas copioso que el mio y tambien sin nombre. Del copie un libro que havia mas y muchos cap(itu)los"*²⁵

El coneixement d'aquest llibre li és una excusa per a insistir una vegada més en la necessitat d'editar els canons, les decretals i les actes dels concilis, desig que venia de lluny i que es perllongà fins al final de la seva vida²⁶ . Agustín com a bon filòleg sabia que per estudiar en profunditat el dret canònic calia fer una edició crítica i acurada de les seves fonts.²⁷ En aquest mateix context cal interpretar el comentari *"Il S(ignor) Faerno con la pugna Cannense delli suoi libri non si ricorda che non mi mostro mai, ne presto il suo Gratiano, ne lo vidi mai"*²⁸

---

²⁴ Carta del 25-2-59 (Ambr. D-501 f. 72).

²⁵ Pel que fa a aquest exemplar dels *Collecta canonum* d'Anselm de Lucca hi ha un estudi minuciós amb profusió de bibliografia a BERNAL PALACIOS, A. *Antonio Agustín y su 'recollecta in iure canonico'*. Revista Española Derecho Canónico 45 (1988) pp. 487-534. Bernal planteja, però, el problema de la data en què Agustín conegué l'autoria d'aquesta col.lecció de canons, tot afirmant, després d'una llarga disquisició que *"lo que más llama la atención es que A. A. esté enterado de la existencia de ese manuscrito con el nombre del autor. Estamos convencidos de que lo sabía desde mucho antes de 1574 (data de la carta a Chacón) , posiblemente desde sus últimos años en Roma... "*. És evident que Bernal no té present la carta que estem comentant puix que hi queda ben clar que el descobriment de l'autoria s'ha de datar en una època anterior no massa allunyada, potser en el període que va des de la seva arribada a Roma procedent d'Austria i el seu desplaçament a Allife.

²⁶ V. pp. 44 i ss; 68.

²⁷ V. STICKLER, A. "La personalità e l'opera scientifica di Antonio Agustín soprattutto quale ricercatore e critico delle fonti canonistiche". *Jornades ...*

²⁸ Carta a Orsini del 6 d'abril del 59.

LES INSCRIPCIONS D'ALLIFE

Les còpies “impreses” són les que formaven part d'un petit quadernet de pocs fulls, impresos amb tampó per una sola cara, que no es degué arribar a editar mai i que, sens dubte, coincideix amb el recull a què fa referència Agustín en les cartes anteriors.

Quan Panvinio el va rebre, atenent-se al pla de l'obra magna que projectava, no dubtà en retallar les inscripcions i enganxar-les on convenia segons la temàtica. Així doncs, les trobem disperses en els mss. Vat. Lat. 6035 i 6036.

Algunes d'elles estan corregides i acotades pel propi Agustín. La tipografia de la impressió és molt característica: es tracta d'una majúscula gran, espaiada i de traç gruixut; en cap d'elles no hi figura la referència a la ubicació; els punts que simbolitzen les interpuncions no sempre segueixen immediatament el mot, sinó que sovint s'ajunten a la paraula següent i, en algunes inscripcions, ni tan sols hi apareixen.

Totes aquestes característiques ajuden molt a identificar aquelles còpies que no registren la mà agustiniana, fins a tal punt que ens ha estat relativament fàcil restablir el conjunt que conformava el quadernet.

Fins i tot se'ns ha conservat el que presumiblement n'era el pròleg o l'índex, gràcies al fet que Agustín hi va copiar una inscripció al darrere i Panvinio, en voler-la aprofitar, no dubtà d'enganxar el paper just per la part que no li interessava, és a dir, allí on hi havia el text de presentació.

A continuació transcrivim el pròleg i les inscripcions seguint l'ordre d'aparició als manuscrits de Panvinio i anotant les variants respecte a la lectura del CIL.

Ms.6036 f.23v cara anul.lada.

”EPITAEFFII [sic] ANTIQVI Quali al prese(n)te se ritrovano intro la Città de ALLIFE. eccetto quatri quali sono in pedemonte: tre in lo monasterio de Santo Salvatore: et uno in Santo Nazaro. E notate che ove è alqua(n)to bianco divide luno dall'altro, E dove sono alcuni intervalli, ò altro variare tra li mezi o principii de versi, gliè per imitarli secu(n)do giaceno in li propii marmi eccetto il terminare de versi quale per non posserse altro (per la proportione de le figure de le litere) ò piu ò meno viene trasportato. è vi gionto unaltro quale sta in Santo Angelo. In Napoli per Cilo”

Ms.6036 f.23v. Correspon al CIL IX,2365. És l'única manuscrita d'A.A. d'aquest recull i és la que està “in Santo Angelo” segons el pròleg.

Extra oppidum S(anc)ti Angeli Allif(anae) dioeces(eos). (Legi)

CIL

...S SERVILI AEL PYLAD...	[AEDIV]S AE. L PYLAD[ES]
R. Q. AVG. ALLIF. HONORAT. D. D....	[MAG. IVN. SAC]R
SIBI. ET. ..ER..	
...MLRHO DONAT. AVG. ALLIFIS	M.L. RHODON[T]I
...TESTAMENTO. SVO. HS. ((I)) ((I))	[EX]
...AEDIAE <I>RENES. MATRIS. FIERI. IVSSIT	

Ms.6036 f.71. Correspon a CIL IX,2369. Sense anotacions manuscrites d'A.A.

C. RVFELLEIO	
ENTE LLI LIB.	
SVCCessori AVG	SVCCessori
Q. AVG.	
RVFELLEIVS IVVRVS	[F]VTVRVVS
COLLIBERTO OPTIMO	
ET SIBI	

El CIL anota totes les interpuncions, malgrat que constata *vv. 3-7 perierunt*.

Ms.6036 f.92. Correspon a CIL IX,2393. Sense anotacions manuscrites d'A.A.

D. M.	
FADIAE C L CALLI	
OPE OPTIMAE CON	
IVGI	
C. FADIVS HERMERos	HERMERoS
FECIT	

El CIL anota totes les interpuncions.

Ms.6036 f.97. Correspon a CIL IX,2388. Sense anotacions manuscrites d'A.A.

D. M.	
EGNATIAE PA	
RATAE VIX AN	
LXXXIIX. M. III. D. XII	
C.L. TI. F. PRISCA MATRI	CL.
PIENTISSIME	PIENTISSIMAE

El CIL anota totes les interpuncions, excepte a PRISCA MATRI